

УДК 373.147.036

DOI <https://doi.org/10.32782/ART/2024-2-6>

ПЕДАГОГІЧНІ ВИМІРИ ГУМАНІЗАЦІЇ ВЗАЄМИН У ДИТЯЧОМУ ХОРОВОМУ КОЛЕКТИВІ

Сверлюк Ярослав Васильович

доктор педагогічних наук, професор,
директор Інституту мистецтв
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0003-3182-6924
e-mail: sverl@ukr.net

Сверлюк Лілія Іванівна

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедра пісенно-хорової практики та постановки голосу
Рівненського державного гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-9211-7884
e-mail: sverl@ukr.net

У пропонованій статті розкрито сутність і шляхи гуманізації творчого процесу в дитячому хоровому колективі. Сучасна психологічна наука виходить з того, що гуманність особистості перебуває у певній невідповідності з вимогами демократичного суспільства, а її ціннісні складники не завжди знаходять належне місце в системі людських цінностей.

На основі наукових праць здійснено спробу довести, що проблема гуманізації набуває нині особливої гостроти, а її успішне розв'язання вимагає передусім науково обґрунтованого визначення виховного процесу як системи. У цьому зв'язку формування особистісно-творчих якостей засобами хорового співу на засадах гуманізації взаємин є пріоритетною метою. Адже саме в активній музичній творчості закладений могутній потенціал виховного впливу. Тому не буде перебільшенням вважати, що найефективнішим засобом формування високих ідеалів у школярів виступають мистецтво, художня творчість.

Питання про місце мистецтва в моральному вихованні дітей та значення мистецтва для самопізнання і саморозвитку особистості, давно знаходиться у центрі уваги науковців, нерідко викликає полеміку. Дискусанти намагаються знайти оптимальні шляхи, які можуть допомогти дитині зрозуміти себе, розвинути свої прагнення до краси, істини, благородства, честі, пробуджуючи в душі мужність, шляхетність. Тому постала нагальна потреба ефективніше використовувати в гуманістичному вихованні засоби хорового мистецтва, які є уособленням духовних надбань українського народу.

Доведено, що дитяче хорове виконавство, як одне із масових форм, покликане стати своєрідною творчою лабораторією у формуванні гуманних взаємин підлітків у процесі їх колективної музичної діяльності. Участь дітей у хорових колективах – це свого роду школа музично-виконавської майстерності, гуманно-творчих взаємостосунків та школа формування гуманно-демократичного стилю взаємин між його учасниками.

Ключові слова: гуманні взаємини, дитяче хорове виконавство, колективне музикування.

PEDAGOGICAL DIMENSIONS OF HUMANIZATION RELATIONSHIPS IN THE CHILDREN'S CHOIR

Yaroslav Sverliuk

Rivne State University for the Humanities

Liliya Sverliuk

Rivne State University for the Humanities

The article reveals the essence and ways of humanization of the creative process in a children's choir. Modern psychological science proceeds from the fact that the humanity of the individual is in a certain non-compliance with the requirements of a democratic society, and its valuable components do not always find their proper place in the system of human values.

On the basis of scientific works, an attempt is made to prove that the problem of humanization is now becoming especially acute, and its successful solution requires, first of all, a scientifically grounded definition of the educational process as a system. In this regard, the formation of personal and creative qualities by means of choral singing on the basis of humanization of relationships is a priority goal. After all, it is in active musical creativity that a powerful potential of educational influence is laid. Therefore, it would not be an exaggeration to believe that the most effective means of forming high ideals in schoolchildren are art, artistic creativity.

The question of the place of art in the moral education of children and the importance of art for self-knowledge and self-development of the individual, which has long been in the center of attention of scientists, often causes polemics. Discussants try to find the best ways that can help the child understand himself, develop his aspirations for beauty, truth, nobility, honor, awakening courage and nobility in the soul. Therefore, there was an urgent need to use more effectively the means of choral art, which are the embodiment of the spiritual heritage of the Ukrainian people, in humanistic education.

It is proved that children's choral performance, as one of the mass forms, is intended to become a kind of creative laboratory in the formation of humane relationships between teenagers in the process of their collective musical activity. Children's participation in choral groups is a kind of school of musical and performing skills, humane and creative relationships and a school for the formation of a humane and democratic style of relationships between its participants.

Key words: humane relationships, children's choral performance, collective music-making.

Аналіз останніх досліджень. В основу обґрунтування теоретичних засад гуманних взаємин у дитячих хорових колективах покладено гуманістичний підхід, обґрунтований зарубіжними вченими (Р. Бернс, Б. Кларк, С. Конг, Ф. Кумбс, А. Маслоу, К. Роджерс) та вітчизняними (В. Сухомлинський, Г. Балл, В. Юрченко, В. Шпак та ін.). Нами використано також висновки вчених щодо виховання гуманістичних почуттів і взаємин у дітей (І. Бех, С. Вдович, С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Киричук, Ю. Мальований); становлення моральних взаємин між школярами (Л. Артемова, В. Киричок, В. Котирло); стосовно мистецької освіти (Л. Коваль, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Щолокова); музично-естетичного виховання в аматорських колективах (О. Ільченко, О. Оленін, В. Лапченко).

Постановка проблеми. Цілеспрямоване музично-естетичне виховання школярів здійснюється у різних формах колективної музичної творчості, серед яких особливо вирізняється хоровий спів. Участь школярів у хоровому колективі передусім спрямована на розвиток естетичних потреб, національної самосвідомості, утвердження гуманних принципів не тільки у колективних взаєминах, а й життєвих ситуаціях. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема гуманізації взаємин у процесі колективної музичної діяльності.

На наш погляд, бракує теоретично обґрунтованої методики, яка б давала змогу організувати роботу з дитячими хоровими колективами на гуманістичній основі. Ось чому виникла потреба проаналізувати джерельну базу, стосовно організації дитячих хорових колективів і обґрунтувати нову педагогічну парадигму, спрямовану на формування гуманних цінностей у дітей під час занять у хорових колективах.

Мета статті – дослідити шляхи удосконалення гуманних взаємин у дитячих хорових колективах. Обґрунтувати тісний взаємозв'язок удосконалення творчої діяльності, взаємодію керівника колективу та учасників творчого процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання гуманізму, його місце у формуванні особистості завжди породжувало різноманітні погляди серед філософів, педагогів, мистецтвознавців, оскільки без осмислення цієї дефініції неможливо розв'язувати проблеми навчання, виховувати в підростаючого покоління морально-ціннісні орієнтації. Відтак пріоритетним напрямом у естетичному вихованні стає гуманістична спрямованість музики. Соціалізація особистості школяра вимагає поглиблення змісту музично-естетичного виховання, покликаного стимулювати його духовні потреби спираючись на гуманізм – змістовний контекст музичного впливу.

С. Гончаренко, В. Радул, М. Дубінка визначають гуманістичну спрямованість виховання як спрямованість на особистість іншої людини, утвердження словом і справами вищих духовних цінностей, моральних норм поведінки і стосунків (С. Гончаренко, В. Радул, М. Дубінка, 2004).

Учені (І. Зязюн, О. Олексюк, В. Орлов), розглядаючи вплив зовнішніх чинників на формування особистості, однією з найважливіших вважають проблему взаємозв'язку моралі та мистецтва. Можна погодитися з твердженням В. Орлова (В. Орлов, 2003), що художньо-естетичне виховання завдяки поліфункціональності і різноманітності проявів практично ніколи не фігурувало у чистому вигляді, а використовувалося як «забарвлення» або додаток до морального, ідеологічного, політичного, фізичного виховання. Мистецтво, зазначає І. Зязюн (І. Зязюн, 1996) дає людині уявлення про цінну для суспільства поведінку, про

моральні цінності, тобто про модель поведінки особистості. Моральне в мистецтві, на його думку це – не лише прояв тієї чи іншої моральної якості людини, а й ставлення до неї, її засудження чи виправдання, її ствердження чи заперечення.

Дуже влучно про вплив музики на формування дитячої свідомості висловився В. Сухомлинський (В. Сухомлинський, 1976): «Почуття краси музичної мелодії відкриває перед дитиною власну красу – маленька людина усвідомлює свою гідність». Продовжуючи думку, він відзначає що духовне життя дитини є повноцінним лише тоді, коли вона живе у світі гри, казки, музики, фантазії, творчості, а сенс людського життя – людське вдосконалення взаємовідносин дитини зі світом, гармонізація цих взаємин. За умови цілісності двох шляхів пізнання, підкреслює Л. Сологуб (Л. Сологуб, 1995), – наукового і художнього, наукове дає засіб гармонізації, а художнє включає введення цих засобів у систему дій.

У разі викривлення емоційно-ціннісних критеріїв знання спрямовуються на досягнення антилюдських цілей. Тому мистецтво, творча, мистецька діяльність займає важливе місце в системі розвитку особистості та має суттєвий вплив на формування її гуманності. При такому розумінні естетичне виховання стає значущою позитивною суспільною силою, ефективним засобом пробудження загальнолюдських гуманних якостей – чесності, сумління, порядності, працелюбства, відповідальності, творчої ініціативи тощо. Підсумовуючи вище викладене, О. Олексюк (О. Олексюк, 2019) вважає, що естетичний потенціал мистецтва – це міра можливостей актуалізації його естетичної сутнісної сили в реальній культурній ситуації та в надбуттєвості через здатність інтегрувати діалог людини з світом. Естетичний потенціал мистецтва втілює ідею Краси у виразності форм та естетичній досконалості всієї структури художнього матеріалу.

Сьогодні, як ніколи, школа потребує педагогічно сформованого процесу гуманістичного виховання, побудованого на тісному зв'язку знань, почуттів, поведінки, пріоритетності підходу до дитини як суб'єкта виховання. Тому постала потреба ефективніше використовувати в гуманістичному вихованні музичне мистецтво.

Найбільш дієвою формою виховного впливу на дітей є їхня участь у хорових колективах. Не буде перебільшенням стверджувати, що відчуття світу краси відбувається в процесі їхньої активної музичної діяльності в умовах творчого спілкування з однолітками під керівництвом старшого наставника – диригента.

Як колективна форма музичного виконавства, хоровий спів порівняно із сольним, має декілька важливих переваг музично-естетичного

і виховного порядку. На думку В. Романчишина, в колективі існує особливий тип стосунків, який ґрунтується на спільній і вільній участі музикантів у суспільно значимій діяльності. Якщо музична діяльність, відносини і спілкування в аматорському музичному колективі завжди мають спільний характер, то наявність у ньому колективності свідчить про створення міцного осередку.

Процес хорового співу створює сприятливу можливість спостерігати індивідуальні прояви характеру кожного учасника. З практики відомо, що індивідуальне навчання музики, коли вчитель працює з учнем «один на один», певною мірою скоує останнього, оскільки він розуміє, що його музичні та людські прояви є предметом щохвилинного спостереження педагога при виконанні музичного завдання. Таке усвідомлення часто негативно позначається на зовнішніх проявах музичного відчуття учня, яке йому не завжди зручно проявляти в присутності дорослої людини – вчителя.

На відміну від індивідуального навчання, в хоровому колективі учасник, найчастіше не помічає того моменту, коли він стає об'єктом педагогічної уваги. Це пояснюється тим, що під час творчого акту він оточений однолітками, з якими займається спільною справою і не відчуває стосовно себе особливої зацікавленості вчителя. Такий комфортний, у психічному відношенні, стан сприяє активізації зовнішніх проявів музичного переживання.

Специфіка хорового співу як колективної форми виконавства значною мірою сприяє тому, що соромливі, боязкі, невпевнені в собі учасники, яким важко проспівати щось самостійно, із задоволенням приєднають свій голос до колег.

Дитячий хоровий колектив є специфічним щодо неоднозначності реагування на виховні впливи, характерні для різних стилів педагогічної діяльності, їхніх керівників. По-перше, в самих керівників різнорівневий характер взаємин із дітьми. По-друге, діалогова стратегія сучасної педагогічної парадигми змушує авторитарно зорієнтованих педагогів підсвідомо імітувати демократичні та гуманні стосунки із школярами. По-третє, інколи самі діти виявляються не підготовленими до партнерських взаємин з дорослою людиною, зокрема керівником навчального гуртка.

Результат музичної діяльності учасників хорових колективів спрямований на розвиток самої особистості. Тому основним завданням морально-естетичного виховання в хорових колективах є формування в молодій людини музично-естетичного сприйняття, музично-образного мислення, здатності до музикування, а через ці здібності – естетичних сфер життєдіяльності,

самостійної творчої особистості, збагачення морального досвіду.

Згідно з дослідженнями О. Ільченка (О. Ільченко, 2004), об'єднання функцій членів колективу, налагодження необхідної динаміки взаємовідносин і взаємозв'язків, узгодження дій для досягнення поставленої мети у колективній діяльності відбувається за допомогою певної структури зв'язку. Тобто, необхідної системи взаємодії членів колективу. Отже, у хорі чи ансамблі існує певна система взаємозв'язків і взаємовідносин, що регулює функційну діяльність кожного члена колективу. Така система дістала назву «музичної взаємодії».

Музичне мистецтво розвиває почуттєву сферу особистості. Внаслідок спілкування з музикою дитині передаються її настрої і почуття: радість, тривога, співпереживання і сум, рішучість чи ніжність. У цьому полягає сила психологічного впливу музики, завдяки їй розвивається сприйнятливість і чутливість, формується гуманне світовідношення.

Оволодіваючи цінностями музичного мистецтва, людина стає здатною до художнього спілкування та самопізнання. Під впливом мистецької діяльності в соціальному плані діти стають більш активними, а їхня діяльність в усіх сферах – усвідомленою, поглиблюються їхні переживання, формуються індивідуальні смаки, захоплення.

Пріоритетним напрямом у музично-естетичному вихованні стає гуманістична спрямованість музики. Вдосконалення соціалізації особистості школяра вимагає поглиблення змісту музично-естетичного виховання, покликаною стимулювати його духовні потреби з опорою на гуманізм – змістовний контекст музичного впливу.

Хоровий колектив, як і інші аматорські об'єднання, має переваги перед шкільною формою освіти в задоволенні потреб дитини у спілкуванні з однолітками, оскільки сприяє неформальному, вільному та відкритому спілкуванню. Хорове мистецтво особливе тим, що захоплює дитину певним видом діяльності. Якщо завдання цікаве, дитина активно та уважно його виконує, що в свою чергу сприяє розвитку її особистості та творчого потенціалу. Заняття в хоровому колективі пробуджують і розвивають естетичні почуття, прагнення до краси та наголошувати на важливості хорового співу для виховання розумових і фізичних сил учасників. Виховний процес гуманності пов'язаний із формуванням атмосфери творчості, культурної ідентифікації й соціальної адаптації дитини. Такий підхід є особливо важливим у складних сучасних умовах знецінення загальних норм культури, коли потрібно створити атмосферу співпраці вихователя із вихованцем, що сприяє процесу самопізнання, самовдосконалення дитини.

З'ясувавши основні принципи гуманістичного виховання, необхідно визначити його сутність і охарактеризувати його парадигму.

Дедалі більше педагогів (О. Ростовський, О. Коваль, О. Щолокова та інші) приходять до висновку, що зміни цінностей учнів відбуваються завдяки включенню їх в активну творчу діяльність. Тому можна стверджувати, що під час занять у хоровому колективі, діти відчувають себе вільно, захоплено і самостійно займаються цікавою справою, досягаючи внутрішньої незалежності. Світ творчої діяльності дитини, де відсутнє навчання, робить змістовною поведінку, вчинки. Л. Долинська (Долинська, 2018) зазначає, що у хоровому виконавстві, порівняно з іншими видами, значно розширюється комунікативне коло через збільшення суб'єктів комунікації. Отже, хоровий спів може стати гідною альтернативою надмірній академізації навчально-виховного процесу дітей, бо дає змогу навіть хористам неординарних здібностей відчувати виконавський процес і набути відповідного виконавського досвіду.

Великі, часто нереалізовані можливості виховання гуманних якостей, приховують різні методи навчання. Найефективнішим є метод навчання, який пробуджує в учасниках дитячого хорового колективу потребу бути гуманістами.

Організація дитячого хорового колективу, його успішний розвиток і функціонування передбачають встановлення доброзичливих відносин між керівником і учасниками, формування вміння контактувати з відповідною кількістю дітей, які мають різні погляди. Не буде перебільшенням стверджувати, що чим більше будуть розвинені діалогічні стосунки, тим менше виникатиме передумов для антигуманних відносин.

Отже, для підтримання гуманних взаємин у дитячому хоровому колективі, під час занять потрібно створити атмосферу взаєморозуміння та враховувати спільні інтереси колективу.

Розглядаючи дитячий хоровий колектив як мікросоціальне явище, необхідно розкрити структуру формування гуманних взаємин, до якої входять такі взаємодіючі компоненти: 1) когнітивний (знання про сутність гуманних взаємин, творчовиконавську взаємозалежність та взаємовідповідальність); 2) емоційно-емпатійний (гуманні почуття); 3) нормативно-ціннісний (оцінка, самооцінка, ідеали, переконання); 4) операційний (уміння, звички, вчинки, дії);

Звернемо увагу на те, що формування гуманних взаємин в учасників хорового колективу відбувається внаслідок розвитку всіх структурних компонентів та демократичних принципів керування колективом, що безпосередньо відбивається на творчій активності учасників.

Спираючись на результати дослідження з музично-естетичного виховання дітей у позаурочній діяльності (А. Болгарський, А. Гаврилова, В. Закутський, А. Козир), можна стверджувати, що раціонально налагоджена керівником спільна діяльність учасників у процесі міжособистісного спілкування зумовлює позитивний вплив на інших учасників колективу, і разом з тим, критичне ставлення до власних дій. Під впливом спільної діяльності розвивається здатність співчувати колегам, переживати їхні радощі і невдачі як власні. Взаємні прояви уваги і доброзичливості саме й створюють умови гуманних взаємостосунків між усіма членами хорового колективу, прискорюють моральний розвиток особистості. Внаслідок цього в учасників змінюються критерії оцінки один одного, а взаємовідносини набувають колективістського і суспільного характеру.

Керівник має виступати як організатор освітньо-творчого процесу і розглядати своїх вихованців не як суб'єктів зовнішніх впливів, а як творчі особистості. У зв'язку з цим виникає запитання, які важливі чинники має враховувати керівник музичного колективу, щоб налагодити процес гуманізації творчої діяльності з учасниками? Безперечно, насамперед, емоційний зв'язок між керівником і учасниками музичного колективу, який ґрунтується на єдино правильній позиції – якомога більше поваги до дітей. Вихователь і вихованці при цьому шукають гуманних контактів, конструктивного розв'язання проблем, які виникають під час взаємодії. Це зменшує психологічну дистанцію між ними і може сприяти виникненню почуття близькості.

Щодо активізуючої дії оцінного спілкування під час навчання, то, на нашу думку, систему виховання у шкільних та позашкільних освітніх закладах (у тому числі і в дитячому хоровому колективі) потрібно будувати за законами природного розвитку дитини. Інакше існує небезпека маніпулятивного впливу на цей процес розвитку, викривлення його справжньої людської природи.

Розглядаючи творчу взаємодію учасників хорового колективу, можна спостерігати початкову і перетворену їх активність. Початковою слід вважати активність, яка потрібна для відображення іншого суб'єкта, його істотних, визначальних рис у свідомості даного індивіда; перетворена активність – це саморух суб'єкта, що характеризує особливості іншої людини, саме ту частину, яка є фрагментом відображеної суб'єктивності іншого.

Саморух суб'єкта – члена гуртка в найзагальнішому вигляді залежить від мотивації та чинників, що складаються у конкретний період занять музичного гуртка. При цьому мотивація передбачає такі чинники, як: потяг до бажаного, який є

ще не виявленим у взаємостосунках членів колективу; функціональна потреба залучення усіх без винятку членів колективу до хорового співу незалежно від їхніх природних здібностей.

Особливо цінним у цих проявах є те, що вони діють у різних ситуаціях, у яких розвиток суб'єкта здійснюється через діяльність, проходячи такий шлях: а) виявлення суперечностей; б) формування ситуативних засобів її розв'язання; в) утворення нових особистісних якостей.

Таким чином, можна хоча б частково зафіксувати зміни, які індивід музичного колективу створює через спілкування та свою реальну діяльність в інших індивідах, а також у самому собі як в «іншому».

Н.Слободяник (Слободяник, Сверлюк, 2002) вважає, що оволодіння гуртківцями гуманістичною діяльністю, проходить три етапи: адаптації, індивідуалізації, інтеграції.

Одним із провідних механізмів гуманізації взаємин у дитячому хоровому колективі є оцінні ставлення один до одного та самого себе. Така система оцінних ставлень має складну інтегральну структуру, ефективний розвиток якої передбачає аналіз її органічно взаємопов'язаних підструктур. Так, перша охоплює спектр проблем, що перебувають в межах «Я – освітньо-творча діяльність», яка включає ставлення учасника колективу до власного процесу і результату. Друга охоплює спектр проблем «Я – інші», тобто ставлення до інших у ході навчання. Це передусім, стосунки «керівник-учасник» та «учасник-учасник». Третя охоплює спектр проблем «Я – Я» і включає ставлення учасників до самих себе як до суб'єкта навчальної діяльності (В.Бутенко, Л.Коваль, О.Ростовський). Єдність цих підструктур у ході розвитку системи оцінних ставлень зумовлює повноцінну адаптацію члена колективу як співучасника освітньо-творчого процесу.

Висновки. Таким чином, гуманні взаємини у позаурочній музично-творчій діяльності постають перед нами, як складне емоційно-ціннісне утворення, що детермінується в рефлексивні взаємозв'язки, утворюючи нові якісні інтереси, які зумовлюють мотивацію прояву гуманних вчинків. Осмислюючи сутність гуманних взаємин у дитячих хорових колективах, необхідно виходити з таких методичних положень: а) основою на якій формується емоційно-ціннісне утворення є творча діяльність дитячого хорового колективу, побудована на демократичних принципах суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відносин; б) інтерес до прояву гуманних вчинків виявляється в процесі осягнення моральних цінностей через втілення художньої ідеї в хоровому співі; в) важливою особливістю гуманізації навчання і виховання є поєднання і набуття духовно-ціннісної спрямованості емоційних, інтелек-

туальних та вольових процесів, що дає можливість учасникам творчо реалізувати себе в діях та вчинках.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розкритті специфіки гуманізації творчого про-

цесу в різноманітних колективах, розкриття особливостей взаємодії керівника та учасників творчого акту. Зокрема, детального розгляду потребує дослідження гуманізації співтворчості як єдиної музично-виконавської системи.

Література:

- Гончаренко С. У., Радул В. В., Дубінка М. М. (2004). Соціолого-педагогічний словник : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] К. : ЕксОб, 304 с.
- Орлов В. Ф. (2003). Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін: Монографія. За заг. ред. І.А. Зязюна. К.: Наукова думка, 276 с.
- Зязюн В. А. (1996). Освітні технології у вимірах технічної рефлексії. Постметодика. № 4. С. 11–13
- Сухомлинський В. О. (1976). Вибрані твори: В 5-ти т. Т. 3. К., Рад. школа. С. 72.
- Сологуб Л. О. (1995). Виховання доброзичливих взаємин молодших підлітків у позакласній шкільній роботі: Дис.... канд.пед.наук. К. 210 с.
- Олексюк О. М. (2019). Розвиток духовного потенціалу особистості у постнекласичній мистецькій освіті : монографія. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 268 с.
- Романчишин В. Г. (1995). Управління розвитком аматорського музичного колективу: Навч. посібник. К. 45 с.
- Ільченко О. О., Сверлюк Я. В. (2004). Методологічні проблеми професійної музичної освіти. Рівне.: Перспектива, 200 с.
- Долинська Л. (2018). Дитячий хор як виконавський феномен. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музичне мистецтво*, (2), 80–93.
- Слободяник Н. В., Сверлюк Я. В. (2002). Основи знань керівників дитячих музично-аматорських колективів.: навч. пос. Рівне, РДГУ, 182 с.

References:

- Honcharenko, S.U., Radul, V.V., Dubinka, M.M. (2004). *Sotsiolooho-pedahohichnyi slovnyk : navch. Posib [Sociological and Pedagogical Dictionary. manual]. [dlia stud. vyshch. navch. zakl.] K. : EksOb, 304 s.*
- Orlov, V.F. (2003). *Profesiine stanovlennia vchyteliv mystetskykh dystsyplin: Monohrafiia [Professional Formation of Teachers of Art Disciplines: Monograph]. Za zah. red. I.A.Ziaziuna. K.: Naukova dumka, 276 s.*
- Ziaziun, V.A. (1996). *Osvitni tekhnolohii u vymirakh tekhnichnoi refleksii. Postmetodyka [Technologies in the Dimensions of Technical Reflection. Post-methodology]. № 4. S. 11–13.*
- Sukhomlynskyi, V.O. (1976). *Vybrani tvory [Selected works]: V 5-ty t. T. 3. K., Rad. shkola, S. 72.*
- Solohub, L.O. (1995). *Vykhovannia dobrozchlyvykh vzaiemyn molodshykh pidlitkiv u pozaklasnii shkilnii roboti [Fostering Friendly Relationships of Younger Adolescents in Extracurricular School Work]: Dys.... kand.ped.nauk. K. 210 s.*
- Oleksiuk, O.M. (2019). *Rozvytok dukhovnoho potentsialu osobystosti u postneklasychnii mystetskii osviti : monohrafiia [Development of the Spiritual Potential of the Individual in Post-Non-Classical Art Education: Monograph]. K. : Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 268 s.*
- Romanchyshyn, V.H. (1995). *Upravlinnia rozvytkom amatorskoho muzychnoho kolektyvu [Managing the development of an amateur musical group]: Navch. posibnyk. K, 45 s.*
- Ilchenko, O.O., Sverliuk, Ya.V. (2004). *Metodolohichni problemy profesiinoi muzychnoi osvity [Methodological Problems of Professional Music Education]. Rivne.: Perspektyva, 200 s.*
- Dolynska, L. (2018). *Dytiachyi khor yak vykonavskiy fenomen [Children's Choir as a Performing Phenomenon]. Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu kultury i mystetstv. Serii: Muzychne mystetstvo, (2), 80–93.*
- Slobodianyuk, N.V., Sverliuk, Ya.V. (2002). *Osnovy znan kerivnykiv dytiachykh muzychno-amatorskykh kolektyviv [Fundamentals of Knowledge of Leaders of Children's Amateur Music Groups]. Navch. pos. Rivne, RDHU, 182 s.*